

TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDE ÖTEDÜNYA TASAVVURU

Mehmet Naci ÖNAL*
Aslı ERTEN**

THE IMAGINATION OF THE WORLD BEYOND IN TURKISH FOLK CULTURE

Öz

Ölümle başlayıp ötedünya ile devam eden pek çok soru basit toplumlardan günümüze kadar sorulan en başat sorulardır. Semavi dinlere kadar, basit toplumlarda verilen karşılıklar dünya ölçeğinde mitleri oluşturmaktadır. Mitik kahramanlar ölümün peşinden koşturmuşlar, bütün bir insanlık adına ölümsüzlüğe çare aramışlardır. İnsanlık tarihinde ölümden sonra, ötedünya inancı her zaman var olmuştur.

Türklerde ötedünya tasavvurları son derece zengin ve sistematiktir. Bu inançlardan kimileri İslam inancıyla örtüşmektedir. Gök, yer ve yeraltı dünyaları olmak üzere evren üç ayrı bölümden oluşur. Yaşam orta dünyada sürmektedir. Doğum öncesi ve ölüm sonrası ötedünya bağlamında gerçekleşir. Ruh ötedünyadan gelir ve yine ötedünyaya döner. Bir kişinin doğum öncesinde, yaşamında ve ölüm sonrasında, hem aşağı hem de yukarı dünyanın ruhları sürekli olarak yer alır. Halk inançlarında doğuma yardımcı olan ruhlar ve onu zorlaştıran ruhların varlığı görülür.

Ölüm sonrasında aracı kişi olan kam devreye tekrar girer. Ruhun yolculuğuna yardımcı olur. Halk Müslümanlığındaki sırat köprüsü en eski inançlarda karşımıza çıkmaktadır. Mezar başında yapılan telkin, Kamın yaptığı görevler arasında yer alır. Halk arasında ölen kişinin ruhunun memnun edilmesi adına pek çok ritüel gerçekleştirilir. Ötedünya inançları için, pek çok önlemler alınır.

Anahtar Kelimeler: ölüm, ötedünya, tasavvur, kam, inanç geçişleri

Abstract

One of the most prominent questions asked from the beginning of humanity is what happens after death. The answers given to this question by divine religions as well as by primitive communities led to emergence of myths. Mythical heroes

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, onaci@mu.edu.tr

** Araştırmacı.

ran after dead and looked for remedies for it on behalf of all human beings. Throughout the human history, belief in afterlife has always been present among people.

Imaginations of the other world in Turkish cultures have always been rich and systematic. Some of these beliefs are in compliance with Islamic belief. The universe consists of three parts being heaven, earth and underworld. The life goes on in the middle world. The periods before birth and after death are experienced in the other world. Soul comes from the other world and goes back there. In the pre-birth processes and after-death processes, souls of underground and heavens are involved. In folk beliefs, it is seen that there are some souls making birth difficult and facilitating it.

After death, the mediator person comes to the scene once more. It helps the journey of the soul. As-sirat (the straight bridge) has been mentioned in the Muslim religion and soul should be helped to pass over it. There are many rituals performed among the folk to please the soul of the dead. There are many precautions taken based on beliefs in afterlife.

Keywords: death, other world, imagination, kam, belief transitions

I. Giriş

İnsan, nedenleri sonuçlara bağlayan bilgi birikimiyle yapıp ettikleri sonrasında, kendi kültürel dünyasını oluşturur. İnsan bilinci, bilgi edinmedeki başarısının yanında, rahatsız edici düşünceleri bastırma eğilimindedir. Bilinç, birtakım olumsuz ve rahatsız edici düşünce ve olayları görmezden gelerek onları kabul edilebilir biçimlere sokmaya çalışır. Bu durum, çirkin bir eşyanın üzerini güzel bir örtüyle örtmeye benzer. Örtü eşyayı kabul edilebilir kılar ve çirkinliğinin sürekli hatırlanmasını önler. İnsan bilinci bu mekanizmayı ölüm için de kullanır.

Ölüm insan için en rahatsız edici düşüncelerin başında gelmiştir. İnsanoğlu, öleceğini bilir, ölüm karşısında ve sonrasında çaresizlik yaşar. İnsan ölüm sonrasına dair herhangi bir birikime sahip değildir. Bilinç ölüm düşüncesini bastırmayınca, bu rahatsız edici olay onun için katlanılamaz bir çözümsüzlük oluşturur. Ölüm yaşamın kaçınılmaz bir parçası olarak sürekli bir şekilde çevresel koşullar tarafından hatırlatılır. Bauman, ölümün aklın en büyük yenilgisi olduğunu, ölümün nasıl bir şey olduğunun düşünülmediğini ve çelişkiler yarattığını belirtir ve Freud'un kimsenin kendi ölümünü hayal edemeyeceğine, hayal etse bile seyirci konumunda kalacağına dair düşüncelerine değinir (Bauman, 2000: 25).

İnsan bilinci, kendisinin var olmayışını tasavvur edemez. Bu nedenle ölüm sonrası insan için tanımlanamaz bir muammaya dönüşür. Ölüm

sorusu insan zihnini kurcalamaya başladığında, cevaplar aranır ve bu cevapları bulma çabası birtakım inançları beraberinde getirir. İnsan, ölüm sonrasında bilincin devreden çıktığı gerçeğini kabullenemez. Ölenlerin farklı ve daha üst bir bilinçle varlıklarını sürdürdükleri inancı ile ölüm güzelleştirilmeye çalışılır. Böylece ötedünya tasarıları belirir ve ölümden sonra gelecek olan yeni hayatın çerçevesi, kültürlere ve çevresel koşullara göre şekillenir (Erten, 2013: 2-3).

Bellekle desteklenen birikim, ölümle ilgili bütün yapıp etmeleri anlamlandırır. Algı, duyularla sıkı bir ilişki içinde olup sezgiyle birlikte ötedünya birikimlerini edinmeye çalışır. Kişi, beş duyunun dışında sezgi, hayal ve rüyaların katkısıyla geniş bir ötedünya evreni oluşturur. Bu oluşumun en somut örnekleri mitlerdir. İnsan zekâ olarak gelişimini ilerlettikçe, tasavvur duygusal öğelerden arınır ve sonunda salt bir bilme etkinliği oluşur (Tunalı, 2004: 34, 35). Yaşamın her döneminde ölüm algısı tetiklenir, ötedünya tasavvurları bu sayede sürekli yinelenir.

Ölümle beraber bilinç, varlığını yitirir. Bilincinden faydalanamayan insan, ötedünya algısını oluşturmak için, elindeki bilgilere/mitlere/efsanelere ve hayal gücünün yardımına sığınır. Doğa ile iç içe yaşayan basit toplumlarda doğa ölüm sonrasına dair, kültürel yapı çerçevesinde, değerli bilgiler barındırır; ancak bu bilgiler ölüm sonrasına dair zihinlerdeki soruları tam olarak yanıtlayamaz. Boşlukları doldurma çabasıyla hayal gücüne sığınan insan için, ölüm korkulacak bir şeydir.

Dinin tanımı üzerine uzayıp giden tartışmalar bir kenara bırakılacak olunursa, çeşitli inançların ötedünya tasavvuru ve günümüze yansıyan kaçınılmaz etkisi üzerinde durulması gerekecektir. Temel olarak ilkel dinler, yerel dinler ve evrensel dinler olarak sınıflandırılan dinler, toplumların yaşamlarını en eski inanışlarından kalan alışkanlıklardan başlayarak şekillendirirler. İnanç noktasında insan önce kutsal olanı tanımlamaya yönelir. Kutsal kavramı, ruh kavramı, tanrı kavramı gibi kavramlar oturmaya başladıkça, kurallar ve törenler silsilesi oluşur. Animistik ve naturistik inançlar, evrensel dinlerin içinde eski alışkanlıkların birer kalıntısı olarak varlıklarını sürdürmektedirler. İnsan, bilinciyle açıklayamadığı her açmazı, eski alışkanlıklarına sıkı sıkıya bağlanarak kontrolü altında tutmaya çalışır. Bu açmazlar içerisinde en belirgin olanı ölüm ve sonrasıdır.

Kutsal kavramı içine giren her şeyi tanımlayan insanın ölüm sonrasına dair soruları, bitmek tükenmek bilmez. Sırada ölümlerin sonraki yaşamlarını nerede ve nasıl sürdürdükleri sorusu vardır. Temel olarak insan evreni, yukarı dünya, orta dünya ve yeraltı dünyası olmak üzere üç

ana bölüme ayırır. Yukarı dünya, gökyüzünü, yıldızları, gezegenleri, çoğunlukla bilinmez ve ulaşılmaz olanı tasvir etmenin yanında, çoğu kez kutsal ve iyi olanın mekânı olarak değerlendirilir. Orta dünya insanlığın üzerinde yaşadığı yeryüzüdür. Yeraltı dünyası ise yeryüzünün altını dolayısıyla karanlığı ve ölümü temsil eder. Ötedünya genellikle yukarı dünya ve yeraltı dünyası üzerinden şekillendirilir. Basit toplumlarda orta dünyaya dair bir ötedünya algısı da mevcuttur. Pek çok ada kabilesi ötedünyayı suların ardındaki başka bir ada olarak tasavvur etmektedir. Bu toplumlar için ruh, hâlâ orta dünyada, fakat yaşayan insan için ulaşılamaz olan bir yerdedir (Bettany, 2005: 53-55, 57-58). Ölüm yeni dünyalara açılan yeni bir kapı niteliğindedir ve her kapının bir kilidi, bir geçiş kodu ve bazı geçiş usulleri vardır. Bu usuller ötedünyaya geçişte veya iletişimde kullanılan aracı kişi, nesne veya doğa unsurları ile birlikte, pek çok uygulamayı da beraberlerinde getirmişlerdir (Erten, 2013: 41,42).

Geleneksel anlatımlar ve uygulamalar, mitlerin, efsanelerin, eski inançların kodlarını yeni kuşaklara aktarma görevini üstlenirler. Sözlü anlatıların kahramanları, kendi çağlarındaki toplumların modelleri olma özelliğine sahiptirler. Tanrılar çerçevesinde şekillenen mitler, çoğu kez üç dünya arasındaki hiyerarşi temelleri üzerine kurulur. Ölüm sonrasında nelerin olduğu bu üç dünya bağlamında anlaşılmalı çalışılır. Ölüm sonrasında ruhun yolculuğunun daha anlaşılır olması için, öncelikle ölümden sonraki diyarın ve mensuplarının belirlenmesi gerekir.

Yaradılış mitleri, genellikle orta dünyaya ait olarak algılanır, daha yakından bakıldığında ötedünyayı kapsadıkları da görülür. Kahramanların yaşarken ötedünyaya yaptıkları yolculukların anlatıldığı mitler az değildir. Antik mitolojide Herakles, yarı tanrı olarak on ikinci görevini tamamlamak üzere Hades'e iner (Rosenberg, 2003: 61-68). Kuzey Avrupa mitlerinden olan "Balder'in Ölümü" adlı mit yine bir tanrı üzerinden ötedünyayı anlatır. Aeneas, Herakles veya Odysseus gibi yeraltına kendi isteğiyle inme de, onlar gibi yaşarken yeraltı dünyasına inen kahramanlardan biridir (Rosenberg, 2003: 343-353).

Yunan tanrıları kadar gelişmiş olmasalar da Sümer ve Babil tanrıları en az onlar kadar insani tavırlara sahiptirler. Genellikle aceleci ve fevri tavırlarıyla tanınan bu tanrıların ne yapacaklarını kestirebilmek kolay değildir. Sümer tabletlerinde yeraltı krallığından söz edilir. Kral ve kahraman Gılgameş ölümsüzlüğün peşinden gider. Gerçek ve ölümsüz bir tanrı olmak için, pek çok maceralı yolculuk yapar. Gılgameş bir tünelden ötedünyaya, aydınlıktan karanlığa ve tekrar aydınlığa yürüdüğü bir ötedünya deneyimi yaşar. Burada ölümsüzlüğü bulması ve şansını

yitirerek geri dönmesi söz konusudur (Kramer, 1995: 133; Ramazanoğlu, 1993: 73-93).

Sümer ve Babil tanrılarının ruh halleri, Dicle ve Fırat nehirlerinin acımasız ve değişkenliğiyle özdeşleşirken Mısır tanrıları Nil'in uysal ve düzenli akışıyla benzerlik arz ederler (Rosenberg, 2003: 256). Ötedünyaya ait ödül ve ceza sistemleri, Tanrılarının mizaçlarına bağlı olarak değişir. Mısır mitolojisinde Osiris yeraltına inip orada yeni bir yaşam kurar (Rosenberg, 2003: 261-270). Kötülükle savaşan yardımsever eski Mısır tanrıları sadece iyi insanlar için, bir ötedünya sunarlar (Rosenberg, 2003: 239, 240). Ölüler kitabında, kalbin tüyle teraziye vurulduğu ölüm yolculuğu, papirüslerdeki en çarpıcı ötedünya sahnesini yansıtır (Hornung 2006: 174).

Dünyanın en eski inançları bağlamında, bu tip örnekleri arttırmak mümkündür. En eski zamanlardan günümüze kadar hedeflenen şey, insanı ölüm fikrine hazırlayıp sonrasına dair bir dünya sunmaktır.

II. Tanrı ve Evren Tasavvurları

Türklerin ötedünya tasavvurları, diğer toplumlarda görüldüğü üzere, benimsenmiş inançların ve yaşanmış çevrelerin getirdiği kültürel altyapıya göre şekillenmiştir. Anadolu Türk halk Müslümanlığı, Kamlık inançlarını günümüze taşınmış, onlarla zaman zaman harmanlanmıştır. Türklerin İslamiyet veya diğer kitabi dinlerin etkisine girmeden önceki dönemine dair ötedünya inançlarını anlamanın yolu, diğer kültürlerde olduğu gibi, evren tasavvurlarını anlamaktan, Tanrı kavramıyla ilişkilerini çözümlemekten ve kültürel altyapının getirdiği kodların nasıl dönüştüğünü takip etmekten geçmektedir.

Ziya Gökalp, Türklerin evren tasavvurunun üç bölümden oluştuğunu söylemiş ve bunları yukarı gök, orta dünya ve aşağı yer olarak tanımlamıştır. Gökalp, evren tasavvurunu Türklerin yaradılış mitleriyle ilişkilendirmiştir (Gökalp, 1977: 109). Türk inançlarında tanrının temel kavram olduğu açıktır (Güngör, 1997: 25). Türklerde tanrı tasavvuru Gök-Yer/Su-Atalar formülü ile ifade edilir. Halk arasında en eski tasavvurların etkileri devam ettirilmektedir. Araştırmacıların çoğunun savunduğu üzere, Gök Tanrı inancının tek tanrıcılık olduğu düşüncesi, çok da sağlıklı değildir; çünkü Gök Tanrı'nın yanı sıra Yer Tanrı'dan ve çeşitli tanrısal nitelik taşıyan kutsal ruhlardan söz edilir (Çoruhlu, 2001: 17).

Evren tasavvuruna göre gök, yer ve yeraltı arasındaki yolculuk olasıdır. Kutup yıldızı dünyanın çatısı ve demir kazığı olarak kabul görülür; ağaç, dağ, ateş ve duman ise yer ve gök arasında birtakım görevlere sahiptir. Göğün merkezi olarak kabul edilen kutup yıldızı gök hükümdarının yani Tanrı'nın evi, büyük ayı takımyıldızı ise hükümdarın arabası olarak kabul görülür (Eliade, 1999: 292). Gök, Tanrı'ya, yer ölümlü insanlara, yeraltı erliğe/şeytana aittir. Yer, dünyadır ve maddi âlemi temsil eder. Orta dünya sakinlerinin her biri, kendi yerleşim bölgesini dünyanın merkezi olarak kabul eder. Yeraltı ise kötü ruhların âlemidir. Türklerde ruhun ölümsüzlüğünün söz konusu edildiği bir “ötedünya” anlayışı vardır. Bu inanişâ göre ötedünyada, ilk atalarla birlikte olunacak mutlu, sağlıklı, hastaliksız, tehlikesiz, açlık ve yokluk kaygısı olmayan haksızlıkların yer almadığı bir hayat sürdürülecektir (Bıçak, 2004, I: 45).

Türklerde belirgin bir biçimde ağırlığını koruyan “gökyüzü merkezli” kutsal inanişâ, en eski kaynaklardan günümüze dek varlığını sürdürmektedir. Günümüzde dua ederken insanların ellerini gökyüzüne doğru kaldırıp yukarı bakmaları, bu kültür genetiğinin izlerinden biridir. Animistik inançların bir başka kalıntısı da ruhların yeryüzünde farklı bir boyutta varlıklarını sürdürdükleri inancıdır. Türklerde yukarı dünyanın katlarının sayısı, konusunda bir ortaklık yoktur¹. En büyük tanrılar bu katların en tepesinde oturur, diğer katlar ise başka tanrılara aittir. Eski Türkler öldüklerinde göğe tanrının katına çıkacaklarına inanırlar. Ölmek daha yüksek seviyede hayata başlamak anlamına gelir (Bıçak, 2009: 48; Eliade, 1999: 265).

Gök Tanrı çoğu zaman insanlardan farklı düşünülmez, onun da insanlar gibi yiyip içtiğine, eğlendiğine inanılır. Altaylılara göre, gökte altın tahtta oturan Ülgen'in göğün farklı katlarında oturan oğulları, kızları ve yardımcıları vardır (Artun, 2006: 18). Ülgen ile kastedilenin Gök Tanrı olup olmadığı çok net değildir (Çoruhlu, 2001: 26,27). Göksel cisimlerin hepsi Gök Tanrı olarak kabul edilir; ancak güneş, ay gibi unsurların yalnız başlarına da tanrı kabul edildiklerine rastlanır. Hun hükümdarlarının sabahları güneşi, akşamları ise ayı selamlamaları, bu iki cisme tapınıldığına yorumlanır (Artun, 2006: 18). Bunun dışında pek çok tanrısal nitelikli kutsal ruh vardır. Ülgen'in haberciliğini yapan *Yayık*, insanları koruyan kurbanları tanrıya ulaştıran ve şamanın ruhsal yolculuğunda eşlik eden *Suyla*, *Yıldırım Tanrısı*, *Savaş Tanrıları* ve daha pek çok kutsal ruh ve tanrıdan bahsedilebilir. Bir diğer önemli kutsal,

¹ Yakutlarda 7 veya 9, Altaylarda 17, Telütlerde 16, Tuvalarda 9 veya 33 olarak geçer.

tanrıça Umay'dır. Umay, Gök Tanrı'nın karısı olarak tasvir edilen kutsal bir tanrıçadır (Çoruhlu, 2001: 28-39). Bu tanrıça yuvaları korur, kadınlara doğumlarında yardım eder.

Yakut Türkleri, yukarı dünya tanrılarının iyiliksever olmalarının yanında tembel ve eylemsiz olduklarına inanırlar. Bu tanrılar göğün dokuz katına yerleşmişlerdir (Eliade, 1999: 219). Yakutlarda bu tasavvura alternatif olabilecek bir başka evren anlayışı vardır. Buna göre, evren yatay olarak tasavvir edilir ve iki kısımdan ibarettir; doğuda ve güneyde iyi ruhlar, kuzeyde ve batıda kötü ruhlar barınır (Bayat, 2007, I: 54).

Yeryüzü/orta dünya, insanların ve diğer canlıların varlıklarını sürdürdükleri alandır. Bunun yanında, ruhların evrenin bir bölümünde, görülmeyen bir boyutta, varlıklarını sürdürdükleri inancı da mevcuttur. Birbirine tamamen zıt iki dünya arasında olmak, insanı özel kılar. Oluşturulan bu evren tasavvurları, insanın yaşama dair içinde bulunacağı ikilikle (dualizmle), tarafını seçmesi üzerine kurulu bir sistemmiş gibi çalışır. İnsanı özgür ve özel kılan şey aklıyla iyiyi ve kötüyü ayırt edebilecek güçte olmasıdır. İnsan için tarih boyunca bu ikilem ağır gelmiş olmalıdır ki, iyiliklerini ve kötülüklerini saymayı bırakıp hesaplaşmayı bilincinin önemini yitireceği ötedünyaya ertelemiştir. Hangi noktadan bakılırsa bakılsın ötedünya tasavvurları, büyük bir korkunun ürünleridir (Erten, 2013: 168).

Yeraltı dünyası, istisnaları olmakla beraber, kötü ve karanlık olanın mekânı olarak kabul edilir. Buradaki kötü ruhlar, insanlara zarar vermek adına çalışırlar. Yukarı dünyada olduğu gibi, yeraltı dünyasının katlarının da çoğunlukla yedi ve dokuz kattan oluştuğu görüşü hâkimdir (Bayat, 2007, I: 55). Yeraltı mensuplarına ve onların dünyalarına dönüldüğünde çok daha karanlık, karmaşık fakat bir o kadar cazibeli ve ilginç bir dünyayla karşılaşılır. Yeraltının tanrısı buradaki ruhların başı olan ve Şeytan'a karşılık gelen Erlik'tir. Erlik, başında bulunduğu kötü ruhlar zümresi ile birlikte insanlara her türlü kötülüğü ve hastalığı getirebilecek güçtedir (Eliade 1999: 238; Çoruhlu, 2001: 53). Bunlar arasında al, alkarısı, karakura, kayış ayak gibi karanlık dünyanın varlıkları da bulunmaktadır (Önal, 2013: 167-205).

III. Ötedünya Tasavvurları

Ötedünya tasavvurları, Türk topluluklarında çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilikler ötedünya adına ceza ve ödül sistemleri ile bu dünyanın farklı açılardan tasvirlerinde görülür. Altaylılara göre ölümden sonraki hayat,

insanın orta dünyada yaşarken yaptıklarıyla bağlantılıdır. Eğer kişi bu dünyada kötü biri ise, öldükten sonra yeraltı dünyasında Erlik'in tesiri altına girer ve yaşayan insanlara kötülük yapmaya çalışır (Candan, 2006: 130 - 131).

Kamlık inancıyla bağlantılı olarak Kuzey Asya halklarına göre ötedünyadaki her şey, bu dünyada olduğunun tersi şeklinde olmaktadır. Bu dünyada gündüz iken diğer dünyada gecedir. Mezarlara konulan eşyaların baş aşağı veya kırılarak konulmasının nedeni aynı inanca dayanır. Bu İnanca göre, baş aşağı konulan eşyalar ötedünyada düzelir; kırılmış eşyalar ise sağlamlaşır. Orta ve Kuzey Asya halkları, ölümlerin öbür dünyaya gitmek üzere Kuzeye, Batıya, göğe veya yeraltına gidişi hususunda, farklı inançlara sahiptirler. Bunda, söz konusu halkların inançlarının güney halklarının inançlarıyla harmanlanmasının etkisi bulunmaktadır. Ölüler adına düzenlenen törenlerin gece yapılma sebebi, iki dünya arasında tasarlanan karşıtlık tasavvurundan kaynaklanır. Yaşayanların dünyasında geceyken ölümler dünyasında gündüz olduğu ve ötedünyanın sakinlerinin uyanmış oldukları düşünülür (Eliade, 1999: 237-238). Ölüm, ötedünyada yaşam demektir.

Plan Carpin, Kırgızlar için: “Ebedî hayat ve ebedî cehennemin azabı konusunda hiçbir şey bilmiyorlar” der. Bununla birlikte Orhun Yazıtlarında şu cümle bulunmaktadır: “Gökte sanki canlılar arasındaymışınız gibi olacaksınız” (Roux, 1999: 170). Eski Türk topluluklarında, ölen kişinin ötedünyada bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağına inanılır. Ölen kişilerin eşyaları ile gömülmeleri veya ötedünyada kendilerine refakat etmek üzere hizmetkârların ve atların öldürülüp onlarla beraber gömülmesi bu inanışların sonucudur.

Uygurlar öleni mezara koymadan önce, cenazeye yeni elbiseler giydirebilirler ve mezarın içine bir sofra hazırlarlar. Bu sofranın üzerine bir hasır serer ve ölüyü bu hasırın üzerine koyarlar. Hunlar ise mezarlarını yüksek yerlere yaparlar. Bu iki uygulama ötedünyada sürdürülecek benzer yaşam inancının göstergesidir. Yüksek yerler ölümlerin ruhlarının göğe yükselişini kolaylaştırır (Önal, 1998: 264-265).

Roux'nun araştırmalarına göre, kişinin manevî yönden değerlendirildiği bir ötedünya varlığına eski Türklerde rastlanmamaktadır. Gökteki ikameti ölüye verilen bir ödül olarak nitelendirmez. Roux'un iddialarına göre, hiçbir şey cehennemin varlığını göstermez. Araştırmaları doğrultusunda, cehennem inancının yakın tarihlere ait bir olgu olduğunu belirtir (Roux, 1999: 168).Türklerde, *tamu* kelimesinin sonraları Farsçadan girdiği, cehennem tasavvurunun silik olduğu düşünülür (Bıçak 2009: 48).

Ancak Şamanizm’de Erlik’in insanlar üzerinde yarattığı korku ve onun için kurban sunmadıkları takdirde, ruhlarını çalıp kendisine hizmetkâr kılacağı düşüncesi yeraltına dair bir azap göndermesi, tamu/cehennem ve uçmak/cennet inançlarını destekler (Eliade, 1999: 250).

1. Cennet Tasavvuru ve Bay Ülgen

Türklerde gök katı yukarı dünya tanrılarının mekânı olmanın yanında, çok sık vurgulanmasa bile ölmüş iyi insanların ruhlarının da mekânıdır. Orhun abidelerinde ölümü tanımlamak için sıklıkla kullanılan *uçmak* sözcüğü göğe yükselişin en belirgin göstergelerindendir. Uçmak ve yükseliş bilgisinin dışında, iyi ruhların ötedünyadaki mekânları veya hangi gök katında yer aldıkları konusu, karanlıkta kalmakla beraber, ötedünyaya dair hiçbir bilginin olmadığını anlamına gelmez.

Altay şamanlarının yukarı dünya tasvirleri, bu dünyanın on yedi tabakadan oluştuğu yönündedir. Radloff, göğün katları üzerine bilgiler verirken bu katlardaki tanrıları belirtmekle beraber, iyi insanların ruhlarının yer alacağı gök katı hakkında bir bilgi vermez. Radloff’un verdiği bilgilerle bir bütünlük oluşturan L. Karunovskaya’nın çalışmaları, bu konuya ışık tutar niteliktedir. Göğün on yedinci tabakasında en büyük tanrı *Kayra Han* oturur, en yüksek makam olan on altıncı tabakada *Bay Ülgen* oturur. Üçüncü tabakada oturan ve insanların koruyucusu olan *Maydere* ve kardeşi *Mayana*, Bay Ülgen’in oğullarıdır. Üçüncü kat hayat verici olması yönüyle önemlidir. Burada yaşamın ilk kaynağı olduğu kabul edilen *Süt Ak Göl* ve yedi kutayın yaşadığı *Sürg Dağı* vardır. Yedi kutayın görevleri üzerine bir bilgi olmamakla beraber, Ülgen’in oğulları olma ihtimalleri göz önünde bulundurulmalıdır. Süt Ak Göl, *Ak Ene*’ye aittir. Ak Ene, Türk mitolojisinde Ülgen’e yaratma bilinci veren ana tanrıça konumundadır. Bu mekân yani göğün üçüncü katında bulunan Süt Ak Göl, insan ruhlarının barındığı cennet olma özelliğini taşır. Bu cennete Türklerde kısaca *Ak* da denilir. Moğollar bu göle *Sum Dalay* derler. Türk destan ve mitolojilerinde Süt Ak Göl, iyileştirici, güç verici ve güzelleştirici yönü ile ön plana çıkar. Yakutların mitolojik anlayışında da bu göl iyileştirici ve güzelleştirici güce sahip olarak tanımlanır (Bayat, 2007, I: 49,50).

Eski Türk inanışlarına göre, ruh ölümden sonra yaşamış olduğu mekânın yakınlarında varlığını sürdürür. Böyle bir durum yaşayanlar tarafından çoğu zaman hoş karşılanmaz, çünkü animistik inançlara göre, ölen kişinin ruhu yaşayanları kıskanır ve bu yüzden onlara zarar verebilir. Bu nedenle şaman, çoğu zaman ölümün ardından ruhun geri dönmemesi adına aile

tarafından çağrılır ve bu amaç doğrultusunda uygulamalara koyulur (Eliade, 1999: 214; Önal, 1998: 268-282).

2. Cehennem Tasavvuru ve Erlik Han

Yeraltı dünyasının katları konusunda Türk toplulukları arasında ortak inancın bulunmadığı belirtilmişti. Yeraltı ve yerüstü dünyaları karşılaştırıldığında, yeraltı tamu/cehennem algısına dair bilgilerin, gök katı uçmak/cennet olgusuna dair bilgilerden çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Türk kültüründe yeraltı kaç katmandan oluşursa oluşsun en alt katı her zaman buranın tanrısı olan Erlik Han'a aittir. Yeraltının kötü ruhların mekânı olduğu ise Türk topluluklarında ortak bir kanaattir.

İslamiyet'te cehennemin katları Kur'an'da yedi olarak belirtilirken, cennetin katları hakkında sayı verilmeden birden fazla olduğu belirtilir. Anadolu'da bu sayı öncelikle sekiz, sonra yedi olarak karşımıza çıkar.

Türk mitolojilerine göre, yeraltı yedi tabakadır. Bunların adları sırasıyla; Demka, Celde, Arka, Harba, Melsa, Secin ve Acbadı'dır. Bu tabakalarda bulunanlara da sırasıyla; Berşem, Tams, Kubs, Celham, Mahttat, Kutata ve Cüsum denilir. Mitolojiye göre her katta bulunan varlıkların farklı şekilleri vardır ve her katta farklı şekilde azap çekilir (Uraz, 1994: 93 - 94). Altay toplumları cehennemi, üç, yedi ya da dokuz katlı, göksel dünyanın ardıl katlarına simetrik olarak inşa edilmiş bir yeraltı dünyası olarak tasavvur ederler ve cehennemi, "başka ülke" veya "başka dünya" gibi belirsiz isimlerle adlandırırlar (Roux, 1999: 170).

Yaradılış öyküsünde, başlıca iki karşıt varlık vardır: Tanrı ve Şeytan. Türklerin kötülük tanrısı olan Erlik her zaman kendi istekleri doğrultusunda kötü şeyleri seçer ve uygular. Bilgisiz, yıkıcı ve karıştırıcı olarak tanımlanır. Düzen ve barış istemez, karanlıklar içinde yaşar ve kuzeydeki karanlık ülkeler onun yurdu (Ögel, 1971: I, 422, 428, 429).

Altay yaradılış mitinde özellikle Erlik ve yaptıkları üzerinde durulur. Çatışmalar Erlik'in doğrudan veya dolaylı yoldan işlettiği günahlar üzerinden ilerler. Sembolik boyutta bakıldığında Erlik ve tanrı, saf iyiliği ve saf kötülüğü temsil ederler. Orta dünyanın sakinlerinden bu karşıtlık içinde kendi iradeleriyle kendi yerlerini bulmaları beklenir (Erten, 2013: 193).

Yaratılış mitolojisinde Erlik'in başlangıçta bir insan/kişi olduğu görülür. Her şey var olmadan önce sadece su vardır ve tanrı insanı yaratır. İnsan ve tanrı gökyüzünde uçarlarken insan, tanrıyı aşarak daha yükseklerle

uçmak ister. Tanrı insanın bu isteği karşısında hiddetlenir ve insandan uçuşma yetisini alır. İnsan suya düşer ve boğulmak üzereyken tanrıya yakarır. Tanrı insanı kurtarır ve denizin altından bir avuç toprak çıkarmasını ister, insanın suyun altından çıkardığı bir avuç toprakla yaratılış öyküsü başlar, Tanrı yeryüzünü yaratır. Tanrı aynı işi ikinci kez buyurduğunda, insan gizlice kendi dünyasını yaratabileceğini düşünür ve ağzında toprak saklar. Tanrı, gizli ve açık her şeyden haberdardır. İnsan gizli iş yapmanın cezasının sonucu olarak tam boğulacakken tanrıya yakarır ve duası kabul olur. Tanrı insanı boğulmaktan kurtarsa da kendisine karşı yaptığı kötülükten ve hainlikten dolayı onu günahkâr sayar ve şöyle der:

Artık günahkârsın, bana kötülük yapmayı düşündün, sana itaat eden halk da aynı şekilde kötü olacak. Bana itaat eden halkın ruhu kutsal olacak. Onlar güneşi, ışığı görecekler, gerçek Kurbistan² olarak anılacağım. Senin adın Erlik olsun. Kim günahlarını benden gizlerse o senin olsun. Senin günahından kendini sakıyan da benim olsun (Radloff, 1999, I: 176).

Böylece iyi ve kötü zıtlıklar oluşumunu tamamlamış olur. Yaratılışın devamında tanrı dokuz insan ırkı yaratır. Erlik, tanrının kendisine itaat eden halklarının olmasını kıskanır ve onları kandırarak pek çok destan, mit ve kutsal kitap metinlerinde olduğu üzere, yasak meyveyi yemelerine neden olur. Erlik böylece kişinin tanrının gözünden düşmesini sağlar. Tanrı, Erlik'in insanları kandırdığını anlar ve ona bunu neden yaptığını sorar. Erlik, insanları kendi tuzağına düşürmek için, her şeyi yapacağını ve onlar için çeşitli tuzaklar hazırlayacağını söyler (Radloff, 1999, I: 178).

Erlik kötü niyetini açıkça belirtmiş olur. Tanrı, insanların kandırılarak günah işlediklerini bildiği halde, onları cezalandırır ve kendi yurdundan kovar. Sözlü metinde yerin üç kat altı olarak geçse de, devamında yeryüzüne sürüldükleri anlaşılır. Bahsedilen üç kat göğün üç kat aşağısı olmalıdır. Yaratılış öyküsünde, birden fazla inancın ve dinin izleri, en eski Türk inançlarıyla birlikte anlatılmaktadır.

Erlik'in dünyasına ve görünümüne dair çeşitli benzetmeler vardır. Kam dualarında, Erlik sağlam vücutlu, ihtiyar bir canavar olarak tasvir edilir. Gözleri ve kaşları kara, çatal sakallı, yaban domuzuna benzeyen azı dişli, kara ve kıvrıkcık saçlı, kara renkli bir ata ya da öküzü binen, yılan kamçılı, kana benzer parlak yüzlü bir canavardır. Erlik'in bundan başka bir de

²Kurbistan: Ülgen veya iyilik tanrısı.

demirden bir kılıcının ve kalkanının olduğundan bahsedilir. Sahip olduğu zümre, insanlara kötülük etmek adına inanılmaz bir isteğe ve güce sahiptir, ayrıca Erlik'in pek çok sadık yardımcısı vardır (Çoruhlu, 2001: 52,53).

Erlik'in yardımcıları genelde *körmesler* olarak adlandırılırlar, görev dağılımlarıyla kendi içlerinde gruplara ayrılırlar. *Yek* veya *azalar* ruh çalanlar olarak bilinirler, *aldaçılar* ölüm ruhlarıdır, *albıslar* ise ağır hastalık ruhlarıdır. Bu kötü ruhlar adeta Erlik'in ordusu konumundadırlar. Bunların dışında Altay-Sayan Türkleri, Erlik'in bir ailesi, yani karısı ve çocukları olduğu yönündeki inanışına sahiptirler. Altaylılara göre Erlik'in yedi veya dokuz oğlu, iki kızı başka bir varyanta göre ise dokuz kızı vardır. Şaman dualarında Erlik'in oğullarının adları geçer. Bunlar: *Karaş, Maltir, Şingay, Kömür Kaan, Badiş Biy, Labaş, Temir Kaan, Uçar Kaan* ve *Kerey Kaan*'dır. Bu isimler kamın dualarında tutarlılık göstermez; katman sayısındaki karmaşayı, bu defa bu çocukların sayılarındaki, cinsiyetlerindeki ve isimlerindeki tutarsızlıklar izler. Yine de kamların canlı anlatımları bu dünyayı, yukarı dünyaya nazaran anlatımda sağlanan doyuruculuk açısından, daha anlaşılır kılar. Erlik'in oğulları Altaylı kamlar tarafından *demir başlı kara oğullar* olarak tasvir edilirler. Erliğin kızları ise kara yüzlü, kara saçlı şehvetli varlıklar olarak bilinir (Bayat, 2007, I: 339, 344,345; Eliade 1999: 239).

Erlik insanlar üzerinde korku yaratarak kendisine itaati sağlar. İnsan hayatını alabilme yetisi onu, insanın en büyük korkusuna karşı kazançlı kılar. Ülgen'e bereket vericiliği sayesinde itaat eden insanlar, Erlik'e korku ve çaresizlik içinde kurban sunarlar. Ötedünyanın en ilgi çekici tanrısı olan Erlik Türk mitoloji tarihinin de en baskın yeraltı şahsiyetidir.

3. Ruhun Ötedünya Yolculuğu Tasavvurları

İnanç tarihine bakıldığı zaman, evrensel dinlerin hâkimiyeti görülür. Üç döneme ayrılabilen olan inanç tarihi, birbirinden bağımsız olarak düşünülemez. Her inanış temelinde dünyada varoluşun öncesini, dünyayı ve sonrasını izah eder. Doğum kökeni/geçmişi, yaşam tarihi/uzun şimdii, ölüm geleceği/ötedünyayı ele alır (Bıçak, 2012: 17). Ölüm ve ölümden sonrası gelecektir. Uzun ve edebi gelecek için yapılan hazırlıklar hem çok tanrılı hem de tek tanrılı dinlerde vardır. Bilinmeyen geleceğin anlaşılır kılınması adına, basit toplumlardan başlanarak geleceğe ilişkin kutsal bilgiler sürekli yinelenir. Kutsal bilgiler, semâvî dinler öncesinde, coğrafi özelliklere göre şekillenir ve sistemleşir. Semâvî

dinlerin birbirine en çok benzeyen yönleri geçmiş ve gelecek hakkındaki bilgilerdir. Bir başka ifadeyle insanlığın yaratılışı ve sonuyla ilgilidir.

Türkler birbirinden uzak coğrafyalarda, “ruh” ifadesine farklı adlar vermiş; tın, can, kut, öz, nefes, nefis, soluk, sür/sur gibi tanımlamalar yapmışlardır. Ruh teriminin bu kadar çok olması, Türklerin ruhu nasıl tasavvur ettiklerini ve bu konu hakkında düşündüklerini gösterir. En belirleyici isim ise “kut”tur (Bıçak, 2009: 42-43). Ruh rüyaya, nefese, güvercine, sineğe, kelebeğe, kuşa vb. benzetilir (Önal, 1998: 269).

Eski Türk inancına göre, bir insan doğacağı zaman Ülgen, doğumda görev alması için Yayıçiler’den birini görevlendirir. Görevlendirilen Yayıçi, Süt Ak Göl’den yaşam kuvveti alarak yeni insanın dünyaya gelişini sağlar. Yeni bir insanın doğacağını bilen Erlik de bu doğumu engellemek üzere körmöslerinden birini görevlendirir. Körmös doğumu engellemeye çalışır, engelleyemezse bile doğumu mümkün olduğunca zorlaştırır³. Doğum her şeye rağmen gerçekleşirse Erlik’in görevlendirdiği Körmös, yeni doğan insanın yanından ömrü boyunca ayrılmaz. Aynı şey görevlendirilen Yayıçi için de geçerlidir. Böylece insanın yanında daimi olarak bu iki refakatçi bulunur. Yayıçi insanın sağ omzunda yer alırken, Körmös insanın sol omzunda yer alır. Her ikisi de insanın hayatı boyunca hareketlerine yön vermeye çalışırlar. Körmös insanın hayatı boyunca yaptığı kötülükleri kaydederken Yayıçi yapılan iyilikleri kaydeder (Radloff, 1976: 226). Bu dünyada sağ ve soldaki iyi ve kötü ruhlar, İslam’da Kirâmen Kâtibîn adlı melekler olarak geçer. Sağdaki iyilikleri soldaki kötülükleri yazar (Komisyon, 1999, I: 94-95). Kur’an’da aynı yönde ayetler mevcuttur (Kâf 50/17-18).

Altay inanışlarında, ölüm gerçekleştiği zaman kişinin Körmös’ü onu yeraltına, Erlik’in yanına götürür ve burada iyilikleri ve kötülükleri hesaplanır. Eğer ruhun iyilikleri ağır basarsa, Erlik kişiye zarar veremez ve Yayıçi bu iyi ruhu yeraltından alıp yukarı dünyaya iyi ruhların diyarına taşır. Ruhun kötülükleri iyiliklerinden ağır bastığı takdirde, Yayıçi onu yeraltında bırakır. Körmös ruhu alır, cehennem en alt katına kadar sürükler ve ruhun cezalandırılma süreci başlar. Burada kaynayan ziftle doldurulmuş koca bir kazan bulunur ve günahkârlar bu kazanın içine atılırlar. Günahkâr ruh günahlarının fazlalığına göre bu ziftin içine batır. Bazen başının tepesine kadar buraya gömülür; ancak günahları az olanların bazen alnı, çenesi, hatta boynu bile ziftin yukarısında kalabilir. Hayatları boyunca hiç iyilik yapmamış ağır günahkârlar, sonsuza kadar burada kalırlarken daha az günah işleyenler,

³ Kadının doğumda çektiği acılar bu müdahale ile ilişkilendirilir.

zamanla ziftin içinden yukarıya doğru yükselirler ve buradan kurtulurlar. Buradan hareketle Erlik'in cezasının ebedi olmadığı söylenilebilir. Yukarı çekilmiş iyi ruhlar günahkârların içerisinde yaşarken onlara iyilik yapanlara yardım ederler. Borçlu hisseden bu iyi ruhlar veya günahkârın iyi ruhlu ataları, onlara yardım edebilmek için kendi Yayıçi'lerini cehenneme yollarlar. Yayıçi günahkârı, içinde bulunduğu kazandan saçının tepesindeki örüğü çekerek çıkarmaya çalışır⁴, eğer başarılı olursa günahkârı alır ve yukarı dünyaya taşır (Radloff, 1976: 226- 228).

İskit döneminden günümüze kadar gelen inançlardan biri de ölenin kıldan ince kılıçtan keskin bir köprüden geçmesi meselesidir. Bu inancın Kafkas ve İran inançlarına kadar yansıdığı görülür. Ermenilerde dar yol, Gürcülerde kıl köprü gibi isimler alan pek çok ötedünya köprü tasavvuru mevcuttur. Bu inancın Mezdekçilikten geldiğine şüphe yoktur. İran mitolojisinde Çinvat Köprüsünden söz edilir. Ruhun yazgısı bu köprüden geçmekle belli olur. Köprü, birkaç geçiş şeridine ayrılmıştır, günahkârlar için usturanın ağzı kadar dar olan köprü'nün altında cehennem çukuru bulunur. Zerdüş'tün reformlarına rağmen, aynı inanç İran kültüründe devam eder. Kamlık inancında ve eski İran kültüründe bu yönden bir benzerlik söz konusudur (Eliade 1999: 433-437). Müslüman Türk halkları arasında “kıldan ince kılıçtan keskin” ifadesi çok iyi bilinir. Sırat, cehennemin üzerinde uzatılmış bir yoldur. Herkes buradan geçecektir, müminler amellerine göre hızlı veya yavaş bir şekilde yol alacak, günahkârların ayakları sürçüp cehenneme düşeceklerdir. Kesilen kurbanın sahibini sırat köprüsünden süratle geçireceğine inanılır. Sırat köprüsü hakkında Kur'an'da herhangi bir bilgi yer almamakta, var olan hadislerin sahih olmadığına dair dini referanslar bulunmaktadır (Komisyon, 1999, I: 128).

Kam, arkaik dönemin en bilgili ve güvenilir kişisidir. Bir din adamı olarak toplumsal görevler üstlenmiştir. Kam, trans haline girip esrime teknikleri kullanarak bedeninden sıyrılır, gök katına veya yeraltına yolculuklar yapabilir. Kam, gece boyunca ölen kişinin ruhunu göklerin katlarını aşarak tanrıya ulaştırma görevini yerine getirir. Eğer gerekli törenler (mezar etrafında dönme, 3., 7., 40. gün, ölü aşı vb.) yapılmazsa, ruhun göğe çıkması zorlaşır. Özellikle 7. Kat çok önemlidir. Kam kurbanlı törenlerde ölenin ruhunu yeraltından alıp gök katına ulaştırır. Ölen kişinin yeniden varoluşu söz konusudur (Eliade, 1999: 55-56, 59, 291-292, 240; Bıçak, 2009: 54-55).

⁴ Her Kalmık'ın tepesinde bir örüğün olmasının sebebi budur.

4. Halk Anlatılarında Ötedünya Tasavvurları

Yeraltı dünyası ile yukarı dünya arasındaki cennet cehennem inanç sistemi oldukça cezbedicidir. Temelde iyi ve kötü olmak üzere, iki kavram yer almaktadır. İyi ve kötü ruhlar, cennet ve cehennem tasavvurları çerçevesinde bu dünyanın ötesinde bir karşılık bulurlar. Mitik dönemin kahramanlık dolu anlatıları, ötedünya tasavvurlarını gözler önüne sermektedir. Arkaik destanlar inanç tarihinin ipuçlarını verir. Halk anlatılarının bazılarında, yeraltına doğru yolculuklar yapılır. Kahramanlar, kötülerin dünyası olan yeraltına inerek onlarla mücadele eder.

Yeraltının beyi olan Erlik ile mücadele eden destan kahramanlarından biri de Kögüdey Mergen'dir. Maaday Kara adıyla anılan destanın başkahramanı oğul, Kögüdey Mergen olup ailesini ve halkını yeraltı dünyasının kötülüklerinden kurtarmak için savaşır. Yeraltı dünyasındaki kötülerle mücadele etmek için, gök boz atı ile beraber yeraltına iner.

Kөгüdey Mergen yeraltında cezalandırılmış bir atı, bir boğayı ve bir köpeği görür. Buradan anlaşıldığı üzere Erlik'in yeraltı dünyası sadece insanlar için değildir. Hayvanlar da yeraltı dünyasında bir şekilde cezalandırılırlar. İnsan, hayvan ve bitkilerin aynı kökten geldiklerine, hepsinin ruhunun olduğuna, bu ortaklık yüzünden aralarında hiyerarşik değil, eşitlik esasına dayalı bir ilişki olduğuna inanılırdı (Bıçak, 2009: 37-38).

Kөгüdey Mergen azap çektirilen pek çok insanlarla karşılaşır. Bunların neden cezalandırıldıklarını gök boz atı, Kögüdey Mergen'e açıklar. Bu cezalar arasında, insanları soyup, onları sömüren zenginlerin ellerindeki dokuz koyun postuyla bile örtünememeleri, miskin insanların zincirlenerek önlerindeki yiyeceğe ulaşamamaları gibi cezalar yer alır. Ceza görenler arasında, hayvanlara kötü davrananlar, başkalarını gizlice dinleyip gözetleyenler, kendi ailesine bakmayanlar, yaşarken birbirleriyle uzlaşamayanlar ve acımasız avcılar vardır. Her birinin cezası işledikleri günaha göre değişir, çoğunlukla yaşarken kıymetini bilmedikleri şeyler yüzünden, yaptıkları eziyetler üzerinden cezalandırılırlar (Gürsoy-Naskali, 1999: 245-247).

Cehennem dünyasında Kögüdey Mergen, kurbağa kılıklı bahadırları, domuz şekilli ziyankârları aşarak aksakalları yeri, bıyıkları göğü süpüren Erlik'in taş sarayına doğru yönelir. Sonunda Erlik ve savaşçılarını yenip ailesini kurtarıp aydınlık dünyaya döner (Gürsoy-Naskali, 1999: 250, 251).

Manas Destanı'nda İslami unsurlar ağır basmasına rağmen, Şamanizm kalıntıları göze batacak ölçüde belirgindir. Ötedünyaya dair en çarpıcı yanlış/motif Manas'ın dirilmesidir. Manas'ın kendisi dirilmekle kalmaz, Mekke'ye gidip dua eder ve kırk çorasının da dirilmesi ister. Tanrı duasını kabul eder ve çoralar da dirilirler (Yıldız, 1995: 304).

Manas ve çoraları dirilseler, bir başka ifadeyle ötedünyaya gidip gelseler de ötedünyaya dair tasvirler sunmazlar. Buna mukabil Manas yeraltı yolculuğunun ne kadar sürdüğünü anlatır. Bu süre yirmi gün olarak geçer. Böylece Manas yeraltına inen kahramanlar içerisine dâhil olur, ancak onun yeraltına inişi, çokça adı geçen kahramanlar gibi yaşarken yapılan bir yolculuk değildir, o ölerек yeraltına iner. Manas yeraltına dair yolculuğunu, ağır yaralandığı, bir mücadeleden sonra şöyle anlatır:

*Yirmi günde, yirmi gecede
Yeraltından gelmişim,
Kırk çoram şu yolda bulunmaz,
O dünyaya varanda,
Azabını nasıl çekeyim!
Yeraltından geçip
İl sınırına yetişip
Ondan sonra ölsem olmaz mı?(Yıldız, 1995: 606)*

Bir başka Kırgız destanı olan Er Töşlük destanında, yeraltına inen kahramanın öyküsü anlatılır. Destan kahramanı, atıyla birlikte yeraltına inip bu dünyanın kötülerıyla savaştıktan sonra tekrar yeryüzüne çıkar (Ögel, 1971, I: 539).

Dede Korkut hikâyelerinde de eski inançların izleri mevcuttur. On birinci hikâye olan *Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destanı*'nında, ötedünyanın yansımaları görülür. Metinde ötedünya, zindana kapatılan Salur Kazan aracılığıyla anlatılır. Salur Kazan'ın zindanda olması önemli bir ayrıntıdır, çünkü zindanlar yer altını temsil eder. Kuyular, mağaralar, zindanlar yeraltı dünyasına açılan kapılar olarak kabul görür. Tekür'e tutsak düşen ve bir zindana kapatılan Salur Kazan yeraltına dair bilgiler verir. Yeraltı dünyası karanlıktır ve acımasızdır. Ölülerin ruhlarına sunulan yiyeceklere el konabilir. Güçlü ve güçsüzlerin mücadelesi orada da devam eder (Erten, 2013: 203-207). Hikâyenin bu bölümü şöyledir:

“Bir gün Tekür'ün karısı, ne biçim adam olduğunu görmek için Kazan'ı görmeye gelir. Kuyunun ağzından Kazan ile konuşur. Yeraltında rahatının nasıl olduğunu, şimdi ne yiyip ne içtiğini ve neye bindiğini sorar. Kazan da ölülerine verdikleri yemekleri

ellerinden aldığı ve ölülerine bindiğini söyler. Kadın yedi yaşında ölmüş olan kızına binmemesi için yalvarır, fakat Kazan ölülerin en yorgası o olduğu için hep ona bindiğini söyler.”(Ergin 1997, I: 234-243)

Bunun üzerine Tekür'ün karısı Salur Kazan'ın zindandan çıkarılması için elinden geleni yapar.

Dede Korkut hikâyelerinden Deli Dumrul'un çaresiz bir şekilde, canının yerine can araması en eski kurban inançlarının bir devamı olarak karşımıza çıkar (Saydam 1997; Ergin 1997, I: 117-184, 270). Kamların yaptıkları gibi, ölenin canının yerine bir kurban sunularak can kurtarılır. Kurbanın nasıl olacağı suçun büyüklüğüne küçüklüğüne göre değişir.

Destan metinlerinden başka mitik kalıntılar taşıyan masalarda da yeraltı dünyasının izleri görülür. Katanov'un Karagaslara yaptığı seyahatler esnasında derlediği yirmi dokuz masal, dinleyiciyi yeraltı dünyasına dolayısıyla Erlik Han'a götürür. Buna göre Erlik Han yeraltında kırk köşeli bir çadırda yaşar ve yeraltının kahramanı konumundadır. Erlik Han'ın bağlı olduğu başka bir Han'dan da söz edilir. Erlik Han'ın evinin önünde at bağlamak için bir direk bulunur. Dokuz odalı olan evinin her odasında günah işleyenlere ceza verilir. Her odanın bir idarecisi vardır. Erlik Han yapacağı işler için, bu odaların yöneticilerine danışır. Bu odalardaki kırk erkek çekiç döver, diğer kırk testere biler, bir diğer kırk ise maşa hazırlar. Bu malzemeler günahkâr ruhları cezalandırmak için kullanılır. Günahkâr insanın ruhu, yeraltı dünyasına indiğinde yaptığı kötülükler yüzünden eziyet ve işkencelere maruz kalır (Katanov, 2000: 270-272).

Radloff'un Altaylardan derlediği masallar arasında *Tektebey Mergen* isimli masalın bir bölümünde Süt Ak gölün kuruyuşu anlatılır. Soğuk ülkelere doğru yola çıkan Tektebey Mergen bir dev ile karşılaşır ve onu yener. Devın karnını deştiğinde içinden pek çok insan ve hayvan canlı olarak çıkar. Mergen devın karnını deştikten sonra çıkardığı bağırsakları Süt Gölü'ne atar ve göl hemen kurur (Radloff, 1999, I: 33-64). Masalda sembolik bir olarak ölüm ve yeniden diriliş anlatılmaktadır. Tektebey Mergen'in görevi kabul etmesinin nedeni devın hazine sandığına ulaşmaktır. Kötülüklerle baş edildiği, engellerin bulunduğu, bu engellerin aşılması gerektiği vurgulanırken başarılı olan arkaik kahramanların bilge ve kutsal kişiler olduğu görülür.

Kimi masalarda mitik dönemin izleri görülür. Masal kataloğunun (Motif Index of Folktale) beşinci kısmında “öteki dünya gidişi”ni anlatan masallar yer almaktadır (Doğanç, 1988: 165-172). Dünyada ve

Türkiye’de en çok anlatılan ilk beş masal arasında yer alan Zümrüdü Anka masalı (Önal, 2011: 353-354), yeraltına inen kahramanın öyküsünü anlatır. Masalda yeraltı, yer üstü, iniş çıkışlar, devler, konuşan hayvanlar gibi olağanüstülükler bulunmaktadır. Padişahın oğlu, yeraltına canavarı takip ederken bir kuyudan girer. Şehzade devleri yener, halkı susuzluktan padişahın kızını bir devin elinden kurtarır. Daha sonra Zümrüdü Anka kuşunun yavrularını yılandan korur. Yavrularını kurtardığı için Zümrüdü Anka, kahramanı yeraltından yeryüzüne çıkarır (Önal ve Dursun, 2009: 225-237).

Ötedünyanın katları üzerine halk hikâyelerine yansıyan bilgiler de bulunmaktadır. Kirmanşah hikâyesinin Erzurum varyantında, yedi rakamı üzerinde durulur. Buna göre Hızır Kirmanşah’a yedi kat yukarı dünyaya ve yedi kat yeraltına yolculuk edebileceği bir kement armağan eder (Alptekin, 1999: 31).

Yeraltında karanlık dünyanın varlıkları olan Al, Alkarısı, Albasması, Karakura, Peri, Kayışayak, Üç Harfliler hakkında pek çok efsane ile karşılaşırız. Yeraltı dünyasının bu varlıkları, karanlık çöktüğünde, yeryüzüne çıkar, insanlara ait araç gereçleri kullanır, atlarına biner, çeşitli hayvanların kılığına girerek onları aldatıp korkutur, kimileri insanlara âşık olup onlarla evlenir, insanlara çeşitli rahatsızlık ve hastalıklar verip gün ışımada yeraltına inerler. Horozun sihirli ötüşü öncesi aşağı dünyaya inemeyenler yok olur (Önal, 2013: 167-205).

5. Günlük Yaşamda Ötedünya Tasavvurları

En eski inançlarının dinlere nüfuz etmesi meselesi, Semâvî dinlerin ortak kaderidir. Frazer en eski inançların animizmden, naturizme, naturizmden çoktanrıcılığa oradan Hristiyanlığa dek izlerini sürer. Hristiyanlıktaki en eski inançların ayrıntılarını anlatır (Frazer, 1991, I: 67). Türklerin eski inanışlarının Türk Müslümanlığına nüfuz etmesi, benzer paradigmlar çerçevesinde gerçekleşir. Erken dönemde Müslüman olmuş Türk topluluklarına, yeni Müslüman olmuş Türk toplulukları katıldığında, eski Türk inançlarının karışmaları tekrarlanmıştır. Kapalı topluluklar halinde yaşayan oymaklar Kamlığın izlerini, bu bağlamda ötedünya inançlarını, daha çok korumuşlardır (İnan, 1995: 206).

İslamiyet, her ne kadar ahiretin/ötedünyanın beşeri bilinçle algılanamayacağını belirtse de, eski inançların etkileri ötedünya hazırlıklarında ve yolculuğunda görülür. Geleneğin inançlarla iç içe sıkı bağlar kurması, bütün karşı duruşlara rağmen, kendini bir şekilde

meşrulaştırılarak sürdürmesini sağlamıştır. Eski inançlarının pek çoğu yeni dine taşınmış, bunlar İslamiyet örtüsüne büründürülmüştür. Eski inançların izleri, günlük yaşamda görüldüğü gibi, ötedünya inancına da yansımıştır. İslam tesirindeki ötedünya algısı, cennet ve cehennem üzerine kuruludur. Eski inançların günlük yaşamdaki en derin izleri ölüm âdetlerinde ve diğer geçiş dönemleri olan doğum ve evlenme âdetlerinde görülür (Önal, 1998: 43-59; 106-136).

Ötedünya tasavvurları arasında geçmiş yer almaktadır. Geçmiş doğum öncesi ve doğumla karşımıza çıkar. Bir çocuğun dünyaya gelmesi için yapılan dilek ve beklenti uygulamaları arasında kötü ruhlara karşı birtakım önlemler vardır. İyi ruhlardan yardım istenir. Ata kültürünün hatırası olan türbelerden çocuk dilenir. Oyuk taşlar ve ağaçlar içinden geçilip, ağaçlara dilek çaputları bağlanır. En eski inançlarda, ata mezarlarına ziyaretler yapılır, kansız kurban olarak ağaçlara çaputlar bağlanır, çocuk vermesi için kartala yalvarılır, meyveli ağaçların altında yuvarlanırdı (Önal 1998: 35-36).

Anadolu kültüründe mezarlık veya türbe ziyaretlerinde, ölü ruhundan bir şeyler isteme, ondan medet umma, ötedünya ile ilişkiler kurma gayretleri ve ötedünyadakilere etki edebilme inancı devam etmektedir. Güç işleri kolaylaştırdıklarına, çocuksuzlara çocuk ihsan ettiklerine veya herhangi bir faydaya vesile olabileceğine inanılan erenlere yani başka bir deyişle kutsiyet kazanmış ata ruhlarına çeşitli adaklarda bulunulur. Erenlerin mezarlarına yağ, mum gibi nesneler götürülür ve onlar için kurbanlar kesilerek pişirilen etler kurdun kuşun hakkı denilip mezarlıklar üzerine konur (Önal, 2001: 167-183; 2000: 31-48).

Bebeğe ve lohusaya zarar verebilecek olan yeraltı dünyasının kötü ruhlarına karşı birtakım önlemler alınır. Bebeğin çamaşırları karanlık basmadan önce toplanır. Bebek ve annesi kırk gün yalnız bırakılmaz ve dışarı çıkarılmaz; yalnız kalacak olurlarsa ötedünyanın varlıkları için soğan, sarımsak gibi rüşvet kabul edilen nesneler bırakılır. Al, Alkarısı, peri vb. varlıklardan korunmak adına yer-su ruhlarını temsil eden süpürge konur. Bıçak gibi muhkem olan bir nesne yine kötü ruhlardan korunmak adına odada bulundurulur. Bütün bu uygulamalar Türkiye'nin dört bir yanında iyi bilinen ve uygulanan "kırk basması" geleneğine dair uygulamalardır. Kötülöklere karşı, doğumun kırkıncı gününde lohusa ve bebek kırklanır. İlk kırk gün anne ve bebeğin bir ayağının ötedünyada olduğuna inanılır. Kırklama su ile yapılır. Bu uygulama bir yanıla temizlenmeyi temsil ederken öte yanıla suyun içine taş, yaprak gibi nesnelerin konulmasıyla, yer-su ruhlarına sığınıldığı ve onlara güvenildiği mesajını verir (Önal, 1998: 43-55). Lohusa ve bebeği adına,

aşağı dünyanın zararlı varlıklarından orta dünyanın uğur, bereket, bolluk veren koruyucu ruhlarına sığınılır.

Orta dünyada, yer-su ruhlarının en önemli temsilcisi ağaçtır. Ağaçların dalları göğü, gövdesi yeryüzünü, kökleri yeraltını temsil eder. Her üç dünyayı temsil eden hayat ağacı Erzurum Çifte Minare, Sivas Gök Medrese mimari örneklerinde görülür. Osmanlı inancına göre hayat ağacının bir milyon yaprağı vardır, her birinin üzerine bir insanın yazgısı yazılmıştır (Eliade, 1999: 306).

Ötedünyanın gelecek tasavvurları arasında şüphesiz ölüm önemli bir yer tutmaktadır. İbn Fazlan Seyahatnamesinde, X. yüzyılda Oğuz ve Kıpçak kavimlerinde ölümlere ayrılan aştan söz edilir. Müellif, Artak oğlu Haydar yurdunda pişirilen her yemekten bir parça ayrıldığına ve ölümlerin hakkı olarak yere gömüldüğüne şahit olduğunu anlatır (Şeşen, tarihsiz: 167). İbn Batuta, Sinop'ta katıldığı cenaze töreninde gördüklerini aktarırken cenazeye katılanların elbiselerini ters giydiğinden söz eder (Parmaksızoğlu, 1971: 65). Ters yanışı/motifi ile ötedünya, ölüm yerine dirimi temsil eder. Ölüm ruhun ötelenip yeni bir yaşamın belirttiği sembolik bir kavram olarak karşılanır.

Mezarlık ziyaretleri ve mezarlar etrafında yapılan uygulamalar, eski inançlarının Anadolu kültürüne nasıl taşınmış olduğunu gösterir. Kelime anlamıyla mezarlık, ziyaret edilen yer anlamına gelir. Anadolu'da dini bayramlarda veya arife günlerinde yapılan bu ziyaretlerin yanı sıra; tekke, yatır, türbe ve benzeri ziyaretler, atalar kültünün devamı anlamına gelir (Güngör, 2007: 4). Ata ruhlarının kendilerine yardım edebileceğine inanan Anadolu insanı, bu türbe sakinlerini İslam tarihi içinde yüceltir. Türbelerden gelecek adına birtakım dileklerde bulunulması atalar kültünün İslami yorumu olarak devam ettirilmesi demektir.

Ölümlerin ardından ruhlarını memnun etme adına verilen yiyecekler, eski inancın bugüne yansıyan bir diğer uygulamasıdır. Ölenin ruhu kalanları kıskanmasın ve onlara zarar vermesin diye, ölü ruhları adına çeşitli yiyecekler ikram edilir. Ölü adına verilen yemekler çeşitli isimler alırlar: kırk yemeği, kazma tıkırtısı, ölenin kırkı, zıkkım yemeği, can helvası, kazma kürek helvası, ölü aş (Önal, 1998: 277). Anadolu kültüründe ölenin ruhu hayırla yâd edilse bile, “zıkkım yemeği” isimlendirmesi ölü ruhuna duyulan korkunun bir göstergesidir.

Cenaze defnedildikten sonra, oradakiler mezarın üzerine bir avuç toprak atıp kaçmaya başlarlar. Geriye dönmeden mezardan uzaklaşırlar (Önal 1998: 262-264). Bu uygulama ölüm ruhundan kaçma, üzerine bulaştırmama adına ötedünyaya karşı bir önlem olarak yapılır.

Anadolu'da ölü gömüldükten sonra, mezar dönüşünde farklı bir yoldan kaçır gibi dönülür. Dönüş yolunda ateş yakılarak kötü ruhlar kovulur (Önal, 1998: 240).

Ölünün ardından belli günlerde verilen ölü aşıları, ölenin canına veya ruhuna değmesi içindir. “Ölmüşlerin ruhuna değsin” duası en eski hatıraları içinde barındırır. Anadolu'nun her yerinde ölenin üçü, yedisi, kırkı, elli ikisi ve senesi adları altında ölenin ruhu için yemekler verilir, hayırlar yapılır. Lokma, piş, pişpiş, yarımca gibi adları değişen hamur kızartmaları dağıtılır. Böylece yağ kokutulur. Kokunun ölenini ruhuna ulaşacağına inanılır (Önal, 1998: 270).

Göktürklerde, Uygurlarda, Karahanlılarda, Oğuzlarda ölü aşı/yuğ aşı/yok aşı verildiği görülür. Yok/yuğ törenlerin en eski dönemlerin büyük ve ihtişamlı törenleri arasında yer alır (Önal 1998: 278). Altay Türklerinden Hristiyan olan Gagauz Türklerine, Musevi olan Karay Türklerine kadar ölünün ruhu memnun edilmeye çalışılır (İnan, 1995: 207; 1976: 189; Güngör ve Argunşah, 1991: 140).

En eski ölü gömme adetlerine yakından bakıldığında, ötedünya hazırlıklarının ne kadar ciddi bir şekilde uygulandığı görülür. Yiyecek ve içecekleri, kıyafetleri, silahları, atı vb. ölenin her bir varlığı mezar içine dikkatlice yerleştirilir. Saint Petersburg'daki Ermitaj Müzesinde Pazırık kazılarında bulunanlar sergilenmektedir. Buradan da anlaşılabileceği üzere, mezar alanın çok büyük ve mezara konulan nesneler oldukça fazladır. Ötedünyanın hazırlıkları balballarla tamamlanır.

Anadolu'nun pek çok yerinde “iyi değildir” diye yapılmasından kaçınılan davranışlara rastlanır. Yapılmaması gereken bu davranışlar yapıldığında bir felaketin veya ölümün gerçekleşeceğine inanılır. Reşadiye'de akşamdan sonra komşuya süt, ayran ve ateş verilmez, geceleyin tırnak kesilmez. Ölü çıkan evdeki bütün sular dökülür. Kütahya'da sirke, Diyarbakır'da ayna, tuz, bıçak, biber, kömür, ateş, siyah renkli eşya akşam olduktan sonra dışarıya verilmez. Sındırgı'da yatak süpürge ile süpürülürse içinde yatan kişinin öleceğine inanılır. Makasın ağzı açık bırakılmaz. Açık bırakılan makasın “kefen biçeceğim” dediğine inanılır. Mesudiye'de, fırında pişirilen ilk ekmeği yiyenin karısının ya da kocasının öleceğine inanılır. Mersin'de cenaze evden çıktıktan sonra arkasından su dökülür, beş altı adım yürünür. Denizli'nin Çal ilçesinde, cenaze evden çıkarılmadan önce, bulunduğu odanın kapı eşiğinde “günlük” yakılır. Adana'da bir ibrik içine bir oklava konur (Artun, 2010: 188). Bu uygulamaların çoğu zaman neden yapıldığı bilinmez, fakat pek

çoğu eski inancın kalıntılarıdır ve temelde kötü ruhlardan korunma amacıyla yapılır.

Anadolu'da ölenin ardından ayakkabılarının ters istikamette evin eşığının önüne konulmasıyla, evden birinin öldüğü duyurulur (Kalafat, 2009: 63). Eski Türk inanışlarında ötedünya, bu dünyayla tamamen zıt bir fiziki konuma sahiptir. Yaşayanların dünyasında gündüzken, orada gecedir ve nesneler buradakinin tersi yöndedirler. Ayakkabı ters konularak sahibinin ötedünyaya yol aldığı simgesel olarak anlatılır. Ayakkabının ters çevrilmesi, eski inançların devam ettiğini gösterir.

İzmir'in Menemen ilçesinde ölen kimse için kazılan mezarda kemiğe rastlanırsa, bu kemikler yeni ölenin ayak ucuna yerleştirilir ve üzerlerine para konulur. Kırşehir'de de kabre para bırakılarak kabrin satın alındığı ve ölünün ruhunun bu şekilde rahat edeceği inancı vardır (Kalafat, 2009: 64). Gagauz Türklerinde de uygulanan gelenek Anadolu'nun en eski kültürlerinde de görülür⁵. Aydın'da cenaze mezara indirilirken avucuna para konulur (Kalafat, 2009: 67). Başlangıçta ölenin ötedünyada ihtiyaç duyacağı düşüncesi ile mezara bırakılan para, Anadolu kültüründe mezar bedelinin ödendiğinin belirtisi olarak şekil değiştirir.

Mezara atılan paralar eski inancın mezarlık kültürüne yansıyan tek uygulaması değildir. Sivas'ın bazı köylerinde ölünün sevdiği eşyalar ile gömüldüğüne rastlanır, mezara yatak ve yorgan konduğu da görülür (Kalafat, 1998: 143). İzmir'in Bayındır ilçesinde ve Yakapınar köyünde mezarlar birer oda gibi büyük yapılır ve mezara bir yatak serilir. Serilen yatağa cenaze kefeni ile yatırılır ve üzerine pike ve çarşaf örtülür. Cenazenin beyaz ve yeni elbiselerle gömüldüğü, başının altına süslü işlemeli yastıkların konulduğu görülür (Kalafat, 2009: 67). Tunceli yöresinde cenazenin kefen sayısı on ikiye kadar çıksa da, genelde bu sayı yedi veya dokuz kat olur. Üzerine yorgan veya battaniye konur. Bazen ölünün çok sevdiği bir elbise ile çorap da giydirilir ve cenaze, içi dualı bir tabutla gömülür (Kalafat, 2009: 74). Kefen sayısının yedi, dokuz, on iki olması, ötedünyaya geçiş katmanları ile benzerlik arz etmesi, en eski inançlardaki dönüşümleri simgeler. Bir başka inanç devinimi Ankara'da görülür. Ankara Evren'de cenaze mezara götürülürken yedi ayrı yerde mutlaka durulur (Kalafat, 2009: 66).

⁵ Yunan çoktanrıcılığında da ölünün gözlerinin üzerine para konur. Bu uygulamalar benzerlik gösterse de Yunan çoktanrıcılığındaki bu uygulamanın açıklaması daha nettir. Yunan inancına göre bu para ötedünyaya geçişi sağlayan ihtiyar kayıkçı Kharon'un ücreti olarak düşünülür (Hamilton, 2002: 24).

Kamlık inanışında defin sonrası kam ateş yakıp ölüyü adıyla çağırır. Bir süre sonra kamın sesi değişir, tiz bir tonla konuşmaya başlar. Gerçekte o değil, ölü konuşuyor gibidir. Ölen kişi yolunu bulamamaktan yakını. Şaman onu dualarla ruhlar dünyasına götürür (Eliade, 1999: 242). İslam'da mezarda hoca yalnız kalıp ölene annesinin adıyla seslenerek telkin/talkın verir. Ona İslam'a ait bilgileri hatırlatır (Komisyon, 1999, I: 92-94). İslam'da ıskat ve telkinin olup olmadığı ilahiyatçılar arasında tartışılmaktadır. Böylesine bir benzerliğin olması, Türk kültüründe İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası kültür kodlarının özellikle ölüm âdetlerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Anadolu'da ölenin göz kapakları kapatılır. Bu eylemin yapılma gerekçeleri bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Kimi yerlerde ölünün bu dünyada gözü kalmaması, kimi yerlerde ölünün arkasından birini götürmesinden korkulduğu için uygulanır (Ersoy, 2002: 86-101). Ölenin çenesinin bağlanması ise, ruhunun yarılmaması, içine şeytan girmemesi, ağzına toprak dolması gibi gerekçelere dayandırılır.

Anadolu'da ölünün yıkandığı yerde ışık yakılır. Orta Asya'dan Anadolu'ya dek gelenek, değişik şekillerde uygulanmaktadır. Türk halk kültüründeki inançlara göre, ölü evine kırk gün süre ile girmeye çalışan ruhlar bulunmaktadır. Ölüm ruhlarından korunmak için ölü evinde kırk gün ışık yakılır. Cenazenin kefenlenmesi sırasında bir kaba ateşten alınan köz konur ve üstüne günlük serpilir. Bu, ölünün güzel kokması, öbür dünyaya temiz gitmesi ve öbür dünyada yerinin de kokusu gibi güzel olması için yapılır. Tarsus'ta cenazenin kalktığı yere, bir tabağa un, bir soğan ve bir kaşık yağ ilave edilerek konur, sonra da bir fakire verilir. Yörede pek nadir rastlanan bu geleneğin amacı, kişinin eceliyle öldüğünü belirtmektir. Ölümle ilgili bir başka inanışa göre, Azrail can alacağı zaman evde bulunur. Ölen kişi kötüyse Azrail can alırken balta, bıçak gibi kesici aletler kullanır. Bu esnada kanlar etrafa sıçrar. İşte bu sebeple cenaze kaldırılınca evin sergisi de kaldırılır ve iyice yıkanır. Altay Türklerinde de ölüm olayından dolayı kirlendiği kabul edilen ev, özel olarak davet edilen kamlara temizletilir. Kefen bıçakla kesilir ve elle dikilir. Dikilirken ipin başına ve sonuna düğüm atılmaz. Düğüm atıldığı takdirde ötedünyada görüşülemeyeceğine inanılır (Artun, 2010: 198).

IV. Sonuç

İnsanoğlu, ölüm açmazı karşısında ve ölüm sonrasında neler olacağı hakkında çaresizlik yaşamış; ölüm neden var? ölümden sonra ne olacak? gibi sorular sormuştur. Basit toplumlardan günümüze, insanoğlunun en

can alıcı soruları ölüm üzerine olmuştur. Bu sorunların cevabı, tek tanrılı döneme kadar, insanlık tarihinin en zengin tasavvurlarını oluşturmuştur.

Semavi dinler öncesinde de ötedünya inancı ile karşılaşırız. Bütün dünyada olduğu gibi, Türklerde İslamiyet öncesi dönemde ötedünya tasavvurları oldukça zengin ve sistematiktir. Aracı kişi olan kâmin/şamanın başrolde olduğu bir ötedünya anlayışı söz konusudur. Gök, yer ve yeraltı dünyası, kendi içinde düzenli geçişlere sahne olur. Orta dünyadaki insan, evreni ötedünya üzerinden yeniden kurup üstteki ve alttaki dünya tasavvurlarıyla daha üst düzeyde yeni bir yaşam sürdüreceğine inanır.

Eğer eski Türk inançları bu kadar sistematik bir tasavvur dünyasına sahip olmasaydı, geleneklerle inançlar bu kadar iç içe yoğunlaşmamış olsaydı, bu inançların izleri bu kadar derin olamaz, günümüzde de izleri görülmezdi. En eski inançların günümüze kadar yansıyanları günlük yaşamın içinde her zaman görülmekle beraber, en güçlü izleri ölüm âdetlerinde karşımıza çıkmaktadır. Telkin, haberci ruhlar, kıldan ince köprü bunlardan en çarpıcı olanlarıdır. Ötedünya tasavvurları arasında, cennet ve hanı, cehennem ve hanı, dünyaya gelmeden önce üst öte dünya beklentileri, ölümden sonraki umut ve korku arasında bir düşünce yapısını birlikte getirir.

Kamlık inancında, ruhun ötedünyadan gelmesi, yaşaması ve ölüm sonrasında ötedünyaya yapacağı yolculuk yer almaktadır. Doğum öncesinden başlanarak tabiat ve ata ruhlarından yardım dilenir. Umay Ana doğumlara yardımcı olur. Her bir insanın doğum yapıp yapamaması, doğduktan sonra yaşayıp yaşamaması, yaşamı ve ölümü üst ve alt dünyanın kontrolündedir. İyi ve kötü ruhlar arasında görev paylaşımı vardır ve insan doğumuyla ölümü arasında kendi başına bırakılmamıştır.

Halk anlatılarında ötedünyanın kahramanları yer alır. Bu kahramanlar birer prototip olarak hem din adamı hem yardımcı hem de kötülüklerle savaşan koruyucu olma özelliğini taşırlar. Bu kahramanlar aynı zamanda kendi dönemlerinin bilgeleridirler.

Günlük yaşamda, ölü ruhundan korunmak için pek çok önlemlerle ve uygulamalarla karşılaşılır. Gece yapılan işlere dikkat edilir. Ölüm sonrası evdeki sular boşaltılarak su ruhları gözetilir. Ağaç ruhlarından koku olarak yararlanılır. Ruhun yolculuk mekânları aydınlatılır. Ölü adına kurban kesilir, ölü aşı verilir. Yer-su ruhlarından, ata ruhlarından medet umulur. Ölenin ruhu memnun edilip kötü ruh karşısında birtakım önlemler alınır. Kişinin özel eşyalarının mezarına konması inancı devam

ettirilir. Ölenin bu dünya ile ötedünya arasında sıkışmaması, gözünün bu dünyada kalmaması için gerekli önlemler alınır.

İslamiyet'in kabulünden binyıldan daha fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, günlük yaşamda hâlâ en eski Türk inanışlarının izlerinin devam ediyor olması, geleneğin gücü, kültür dokusu üzerindeki etkisi, halk Müslümanlığının boyutlarını ve inanç tarihimizin derinliğini bir kere daha hatırlatmaktadır.

Kaynakça

- ALPTEKİN, Ali Berat, (1999), *Kirmanşah Hikayesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ARTUN, Erman, (2006), *Anonim Türk Edebiyatı Nesri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- ARTUN, Erman, (2010), *Türk Halk Bilimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- BAUMAN, Zygmunt, (2000), *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, (çev. Nurgül Demirdöven), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BAYAT, Fuzuli, (2007), *Türk Mitoloji Sistemi I*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- BETTANY, Geoerge Thomas, (2005), *Dünya Dinleri Ansiklopedisi*, Say Yayınları, (çev. Ahmet Aydoğan), İstanbul.
- BIÇAK, Ayhan, (2004), *Tarih Düşüncesinin Oluşumu I*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- BIÇAK, Ayhan, (2009), *Türk Düşüncesi I Kökenler*, Dergâh Yay., İstanbul.
- BIÇAK, Ayhan, (2012), *Evren Tasavvuru Kendini Bilmek Ya da Evreni Kurmak*, Dergâh Yay., İstanbul.
- CANDAN, Ergun, (2006), *Türklerin Kültür Kökenleri*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar, (2001), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- DOĞANÇ, H. Ayhan, (1988), "Stith Thompson ve Masal (TheFolktale) Adlı Kitabı," *Masal Araştırmaları Folktales Studies I*, (hzl. Nuri Taner), İstanbul, 165-172.
- ELİADE, Mircea, (1999), *Şamanizm Esrime Teknikleri*, (çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara.

- ERGİN, Muharrem, (1997), *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem, (1988), *Oğuz Kağan Destanı* (Tercüme Metin, Sözlük), 2. bs., İstanbul, Hulbe Yay.,
- ERSOY, Ruhi(2002), “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, Milli Folklor, S.54, s. 86-101.
- ERTEN, Aslı (2013), *Halk Kültüründe Ötedünya Algısı* (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla.
- FRAZER, James G., (1991), *Altın Dal, Dinin ve Folklorun Kökenleri*, (çev. Mehmet H. Doğan), C.I, Payel Yayınları, İstanbul.
- GÖKALP, Ziya(1977), *Türk Töresi*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul.
- GÜNGÖR, Harun(1997), *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Kum Saati Yayınları, İstanbul.
- GÜNGÖR, Harun(2007), “Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- GÜNGÖR, Harun ve Mustafa Argunşah, (1991), *Gagauz Türkleri (Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatları)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara,
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, (1999), *Maaday Kara*, YKY, İstanbul.
- HAMILTON, Edith,(2002), *Mitologya*, (çev. Ülkü Tamer), Varlık Yayınları, İstanbul.
- HORNUNG, Erik, (2006), *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, (çev. Zehra Aksu Yilmazer), Kabalcı Yay., İstanbul.
- İNAN, Abdulkadir, (1995), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İNAN, Abdulkadir, (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul.
- KALAFAT, Yaşar, (1998), *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’da Eski Türk Dini İzleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar, (2009), *İslamiyet ve Türk Halk İnanışları*, Berikan Yayınevi, Ankara.

- KATANOV, Nikolay Födoroviç, (2000), *Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri*, Hakas Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Yorum Matbaacılık, Ankara.
- KRAMER, S., (1995), *Tarih Sümerle Başlar*, (çev. M. İlmiye Çığ), TTK Yay., Ankara.
- Komisyon (1999), *İlmihal I İman ve İbadetler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, (1989), *Edebiyat Araştırmaları* 1, 3.bs., ÖtükenYay., İstanbul.
- ÖGEL, Bahaddin, (1971), *Türk Mitolojisi*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖNAL, Mehmet Naci, (1998), *Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum, Evlenme ve Ölüm Adetleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖNAL, Mehmet Naci, (2000), Dobruca'da Yedi Türbe", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1998*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 31-48.
- ÖNAL, Mehmet Naci, (2001), "Hoca Ahmet Yesevi Tesirindeki Muğla Erenleri", I.Türk Dünyası Lehçe ve Edebiyatları Sempozyumu Bildirileri, Muğla.
- ÖNAL, Mehmet Naci, (2011), *Muğla Masalları (Araştırma-İnceleme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yay., Muğla.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2013), *Muğla Efsaneleri (Araştırma-İnceleme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yay., Muğla.
- ÖNAL, Mehmet Naci ve Aysun Dursun, (2011), "Zümrüdü Anka Masalı Üzerine Bir İnceleme," *CAFT – Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Edebiyat ve Dil Öğretimi Kongresi*, Ankara, s. 225-237.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, (1971), *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, MEB Yay., İstanbul.
- RADLOFF, Wilhelm, (1999), *Türklerin Kökleri Dilleri ve Edebiyatı*, C.I, EKAV Yayınları, Ankara.
- RADLOFF, Wilhelm, (1976), *Sibirya'dan Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- RAMAZANOĞLU, Muzaffer, (1993), *Gilgames Destanı*, MEB Yay., İstanbul.
- ROSENBERG, Donna, (2003), *Dünya Mitolojisi*(çev. Koray Akten), İmge Kitapevi, Ankara.

- ROUX, Jean Poul, (1999), *Altay Türklerinde Ölüm* (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- SAYDAM, M. Bilgin, (1997), *Deli Dumrul'un Bilinci "Türk-İslam Ruhu Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi,"* Metis Yay., İstanbul.
- SOMUNCUOĞLU, Servet, (2011), *"Taştaki Türkler" Fotoğraf Sergisi,* Muğla Üniversitesi Matbaası, Muğla.
- ŞEŞEN, Ramazan (tarihsiz), *İbn Fazlan Seyahatnâmesi,* Bedir Yay., İstanbul.
- TUNALI, İsmail, (2004), *Estetik, Remzi Kitabevi,* İstanbul.
- URAZ, Murat, (1994), *Türk Mitolojisi,* Düşünen Adam Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Naciye, (1995), *Manas Destanı* (W. RADLOFF) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Erzurum Çifte Minare, hayat ağacı yanışı (Fotoğraf: M. Naci ÖNAL)

Fotoğraf 2: Çörüş köyü/Muğla, erkek mezarı (Fotoğraf: Abdurrahman EKİNCİ)

Fotoğraf 3: Çörüş köyü/Muğla, kadın mezarı (Fotoğraf: Abdurrahman EKİNCİ)

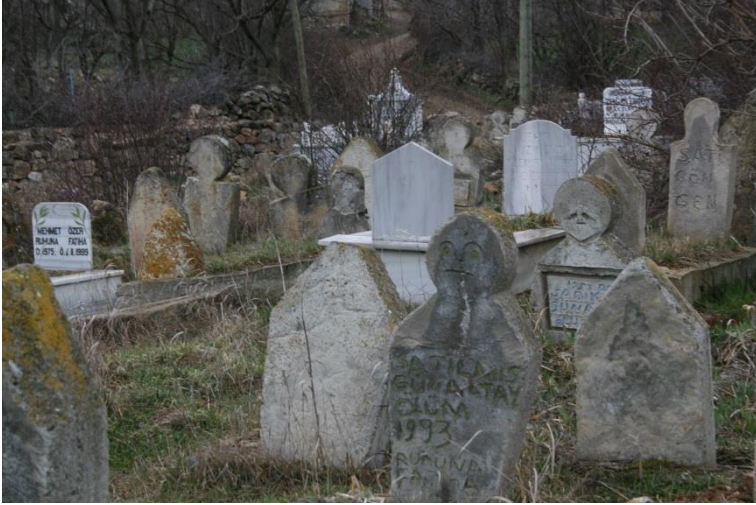
Fotoğraf 4: Çamcı köyü/Balıkesir, kadın mezarı (Fotoğraf: Abdurrahman EKİNCİ)

Fotoğraf 5: Moğolistan – Bayan Hongur – Şatırçulu Türk Mezarlığı
(Somuncuoğlu 2011: 38)

Fotoğraf 6: Acıpınar köyü mezarlığı, Zile / Tokat (Fotoğraf: Mustafa SARGIN)

Fotoğraf 7: : Acıpınar köyü mezarlığı, Zile / Tokat (Fotoğraf: Mustafa SARGIN)